

Ἡ θεία λατρεία μεταξύ θεολογίας, εὐσέβειας
καὶ ψηφιακῆς πραγματικότητας:
Μερικὲς σκέψεις καὶ προβληματισμοὶ

π. Στεφάνου Ἀλεξόπουλου*

Εἰσαγωγικά

Ἡ στενὴ σχέση μεταξύ θείας λατρείας, θεολογίας καὶ εὐσέβειας¹ δοκιμάζεται σήμερα ἀπὸ τὴν ψηφιακὴν πραγματικότητα. Δὲν ἀποτελεῖ ὑπερβολὴ νὰ ποῦμε ὅτι ἡ σημερινὴ ψηφιακὴ πραγματικότητα, μὲ τὴν ταχύτατη μάλιστα διάδοση καὶ τῆς τεχνητῆς νοημοσύνης, εἶναι ἡ μοντέρνα «Ἄγρια Δύση» ὅπου ἡ ἀνεξέλεγκτη παραπληροφόρηση εἶναι ἴσως ὁ μεγαλύτερος κίνδυνος γιὰ τὴ θεολογικὴ μας παράδοση καὶ τὴν ὀρθὴν πρόσληψη καὶ κατανόησή της. Παράλληλα, ἡ ἐμπειρία τοῦ ἐγκλεισμοῦ λόγῳ COVID καὶ οἱ ἀπορρέουσες συνέπειες ὅσον ἀφορᾶ τὰ θέματα τῆς λατρείας, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ τέλεση ἀκολουθιῶν χωρὶς ἐκκλησίασμα καὶ ἡ ψηφιακὴ ἀναμετάδοση τῶν ἀκολουθιῶν, μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ἀναλογισθοῦμε τί πραγματικὰ σημαίνει συμμετοχὴ στὴ θεία λατρεία.

Ἡ Ἐκκλησία λοιπὸν ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσει μίαν τεράστια ποιμαντικὴ πρόκληση. Πῶς θωρακίζουμε τοὺς πιστοὺς ἀπὸ τοὺς αὐτόκλητους

* Ὁ π. Στέφανος Ἀλεξόπουλος εἶναι Ἀναπλ. Καθηγητὴς τῆς School of Theology and Religious Studies τοῦ The Catholic University of America, Washington, DC.

1. Θὰ ἤθελα νὰ σημειώσω τὸν τρόπο μὲ τὸν ὅποιον ἀντιλαμβάνομαι καὶ χρησιμοποιῶ τοὺς ὅρους: *λατρεία*, *θεολογία* καὶ *εὐσέβεια*. Ἡ θεία λατρεία λοιπὸν νοεῖται ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν λατρευτικὴ βίωση τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας. Τὰ κείμενα τῆς θείας λατρείας, καὶ ἰδίως τὰ κείμενα τῆς Ἀναφορᾶς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, εἶναι τὰ πλέον ἐπίσημα θεολογικὰ κείμενα τῆς Ἐκκλησίας, τὰ ὁποῖα πρῶτιστα θὰ (πρέπει νὰ) διαμορφώσουν τὴ θεολογικὴ συνείδηση (*θεολογία*), τὸ ἦθος καὶ τὴ χριστιανικὴ βιοτὴ (*εὐσέβεια*) τοῦ πιστοῦ.

«γεροντάδες», «σοφούς» και «ειδικούς» του διαδικτύου, οί όποιοι με δυσανάλογη έπιρροή έχουν κατακλύσει την άυλη ψηφιακή πραγματικότητα; Πώς αντιλαμβανόμαστε τή φυσική παρουσία και συμμετοχή των πιστών στη Θεία Λατρεία όταν υπάρχει ή δυνατότητα, μάλλον ή πραγματικότητα πλέον τής ψηφιακής άναμετάδοσης και τής έξ άποστάσεως παρακολούθησης; Είναι ή έξ άποστάσεως παρακολούθηση συμμετοχή; Τα έρωτήματα αυτά συνδέονται με τὸ αντίστοιχο έρώτημα πὸ θέτει τὸ σκεπτικό τοῦ συνεδρίου: «Ἡ Ὁρθόδοξη Θεολογία ἐν πορεία στήν “άυλη πραγματικότητα” τής ὕστερης νεωτερικότητας», δηλαδή «κατὰ πόσον ἀλλοιώνεται ή θεολογική μας παράδοση ἀπὸ τή μεσολάβηση τής τεχνικῆς»².

Τὸ σύντομο ἄρθρο αὐτό, ἐστιάζοντας στή θεία λατρεία, και ὡς μία πρώτη ἀπάντηση σὲ αὐτὲς τὶς προκλήσεις θὰ προτείνει τὴν ἐπαναφορά τοῦ λατρευτικοῦ λόγου (τὰ κείμενα τής θείας λατρείας) ὡς ἀφετηρία (ἐπανα)κατήχησης κλήρου και λαοῦ, ὥστε ή ἐμπειρία και κατανόηση τής θείας λατρείας νὰ καταστεί ὅσο τὸ δυνατόν ἀνεξάρτητη ἀπὸ ἐξωγενεῖς παράγοντες και ἐπιρροὲς τής ψηφιακῆς πραγματικότητας, ἀλλὰ και νὰ τονισθεῖ ή ἀναγκαιότητα τής ἐν κοινότητι φυσικῆς παρουσίας στή λατρεία, ἰδίως στή Θεία Εὐχαριστία· ή κατ' ἀνάγκην λειτουργική ζωή μέσω ψηφιακῶν μέσων δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἰσότιμη ἐναλλακτική τής ἐν σώματι εὐχαριστιακῆς συνάξεως. Μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ χρονικοῦ περιθωρίου πὸ διαθέτω, προτίθεμαι (1) νὰ τονίσω τὴν προτεραιότητα τῶν λειτουργικῶν κειμένων ὡς τὴν κατ' ἐξοχήν ἐπίσημη θεολογική ἔκφραση τής Ἐκκλησίας, (2) νὰ σημειώσω τὴν κατηχητική διάσταση τῶν λειτουργικῶν κειμένων, (3) νὰ προτείνω τὴν προσέγγιση τής θείας λατρείας ὡς ἱεραποστολικὸ γεγονός, (4) νὰ τονίσω τὴν ὕλικότητα και σωματικότητα τής λατρείας ὡς παράγοντες πὸ ἐπιβάλλουν τὴ φυσική παρουσία στή λατρεία, (5) νὰ χρησιμοποιήσω τὴν Ἁγία Ἀναφορὰ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ὡς ὑπόθεση ἐργασίας και τέλος νὰ κλείσω με μερικὲς συμπερασματικὲς σκέψεις.

2. Βλ. <https://www.ecclesia.gr/theologia100/skeptiko.pdf> [9.10.2023], σ. 3.

1. Τὰ λειτουργικὰ κείμενα ὡς ἡ κατ' ἑξοχὴν ἐπίσημη θεολογικὴ ἔκφραση τῆς Ἐκκλησίας

Ἡ διάρθρωση καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ «λόγου» στὴ λατρεία δὲν εἶναι τυχαία. Τὰ λατρευτικὰ κείμενα εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κείμενα δουλεμένα μὲ πολλὴ προσοχή³, ὥστε ὁ λόγος αὐτός, εἴτε εἶναι πεζὸς εἴτε ποιητικὸς εἴτε ἀναμνητικὸς εἴτε παρακλητικὸς εἴτε ἐπικλητικὸς εἴτε δοξολογικὸς, νὰ εἶναι πάντοτε θεολογικὸς, νὰ εἶναι δηλαδὴ ἡ ἔκφραση τῆς βιβλικῆς ἀποκάλυψης καὶ τοῦ εὐαγγελικοῦ κηρύγματος τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας, ριζωμένη στὴν ἐμπειρία καὶ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τοὺς ἀποστολικοὺς χρόνους μέχρι καὶ σήμερα, ἀρθρωμένη μέσα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων καὶ τῆς πατερικῆς παράδοσης. Ὁ «λόγος» τῆς λατρείας εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ θεολογικὸς, διότι τὸ πῶς ἐκφραζόμαστε στὴ λατρεία τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ πάντοτε ἐκφράζει τὸ τί πιστεύουμε γι' Αὐτόν, τὸ πῶς τὸ πιστεύουμε καὶ γιατί τὸ πιστεύουμε. «Ἡ λατρεία συνιστᾷ τὴ φανέρωση τῆς πίστεως καὶ ἐμπειρίας τῆς Ἐκκλησίας»⁴. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ σχέση τῆς *lex orandi* μὲ τὴ *lex credendi* εἶναι ἄρρηκτη καὶ ἀλληλένδετη στὴν Ὁρθόδοξη λειτουργικὴ παράδοση⁵.

Ἡ θεολογικὴ βαρῦτητα τῶν λειτουργικῶν κειμένων τονίζεται καὶ ἀπὸ τὸν βιβλικὸν τους χαρακτήρα⁶. Ἡ λατρεία δὲν εἶναι μόνον ὁ φυσικὸς

3. Γιὰ παράδειγμα βλ. D. J. Sheerin, “The Anaphora of the Liturgy of St John Chrysostom: Stylistic Notes”, στό: D. Jasper – R. C. D. Jasper (ἐπιμ.), *Language and the Worship of the Church*, The Macmillan Press, London 1990, σσ. 44-81.

4. π. Γ. Δ. Μεταλληνός, *Ἡ Θεολογικὴ Μαρτυρία τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Λατρείας*, ἐκδ. Ἄρμος, Ἀθήνα 1996, σ. 37.

5. Γιὰ τὴν σχέση λατρείας καὶ θεολογίας βλ. γιὰ παράδειγμα: Al. Schmemmann, *Introduction to Liturgical Theology*, transl. A. E. Moorhouse, St. Vladimir's Theological Seminary, Crestwood, NY 1986· Th. Fisch (ed.), *Liturgy and Tradition: Theological Reflections of Alexander Schmemmann*, St. Vladimir's Theological Seminary, Crestwood, NY 1990· Γ. Μεταλληνός, *Ἡ Θεολογικὴ Μαρτυρία τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Λατρείας*, ὁ.π.: D. Fagerberg, *Theologia Prima: What is Liturgical Theology*, Hillenbrand Books, Chicago 2004· M. Aune, “Liturgy and Theology: Rethinking the Relationship”, *Worship* 81, 1 (2007), σσ. 46-68· 81, 2 (2007), 141-169· K. Irwin, *Context and Text: A Method for Liturgical Theology*, Revised Edition, Liturgical Press Academic, Collegeville, MN 2018. Στὴν ἐνδεικτικὴ αὐτὴ βιβλιογραφία εἶναι ἀδιαμφισβήτητὴ ἡ ἐπιρροὴ τοῦ π. Ἀλεξάνδρου Σμέμαν στὴ σύγχρονη περὶ λειτουργικῆς θεολογίας ἀρθρογραφία.

6. Π. Βασιλειάδης, «Ὁ βιβλικὸς χαρακτήρας τῆς Ὁρθόδοξης Λατρείας», στό: *Ἰερουργεῖν τὸ Εὐαγγέλιον: Ἡ Ἁγία Γραφή στὴν Ὁρθόδοξη Λατρεία, Πρακτικὰ Εἰς Πανελληνίου*

χῶρος, χρόνος καὶ τόπος παρουσίας τῶν βιβλικῶν κηρύγματος καὶ τῶν βιβλικῶν κειμένων, ἀλλὰ τὰ ἴδια τὰ κείμενα τῆς λατρείας εἶναι κατ' ἐξοχὴν βιβλικά. Μία προσεκτικὴ ἀνάγνωση τῆς Ἀναφορᾶς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου⁷ εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ συνειδητοποιήσῃ κανεὶς ὅτι τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι οὐσιαστικά μία περίληψη τῆς Θείας Οἰκονομίας, πὺ εἶναι καὶ ἡ καρδιὰ τῶν Γραφῶν. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ κείμενα τῶν μυστηρίων⁸ – ἡ βιβλικὴ τους σκοπιὰ καὶ ἡ σωτηριολογικὴ τους σημασία πάντοτε τονίζεται μέσα ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ ἔνταξη στὸν εὐχολογικὸ τους λόγο πλείστων ἄμεσων ἢ ἔμμεσων ἀναφορῶν στὸ Βιβλικὸ κείμενο.

Ἡ θεολογικὴ βαρύτητα τῶν λειτουργικῶν κειμένων τονίζεται ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὸν ἐρμηνευτικὸ τους χαρακτήρα. Ἡ οὐσιαστικὴ συγκρότηση τοῦ κανόνα τῆς Ἀγίας Γραφῆς μέσα στὴ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας⁹, ἡ διάρθρωση τῶν Γραφῶν σύμφωνα μὲ τὸ λειτουργικὸ ἔτος¹⁰ καὶ τὸ λειτουργικὸ πλαίσιο τῆς ἐκφορᾶς τους¹¹ δίνει μία συγκεκριμένη ἐρμηνευτικὴ ὀπτική, ἢ ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοηθεῖ. Ἡ ὕμνολογία καὶ ἡ ἀγιογραφία εἶναι ἐπιπλέον διαστάσεις αὐτῆς τῆς συγκεκριμένης λειτουργικῆς ἐρμηνευτικῆς ὀπτικῆς, ἢ ὁποία στὸ σύνολό της ἔχει ὡς σκοπὸ ὄχι μόνον τὴ λατρεία ἀλλὰ καὶ τὴν κατήχηση τῶν πιστῶν, ἐφ' ὅσον μέσα ἀπὸ τὴ λατρεία οἱ πιστοὶ γίνονται κοινωνοὶ καὶ τῶν Γραφῶν ἀλλὰ καὶ τῆς ὀρθῆς ἐρμηνείας τους¹².

Λειτουργικῶ. Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων, Ποιμαντικὴ Βιβλιοθήκη 10, Κλάδος Ἐκδόσεων τῆς Ἐπικοινωνιακῆς καὶ Μορφωτικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2004, σσ. 35-66.

7. Βλ. Π. Τρεμπέλας, *Αἱ Τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, ἐκδ. Σωτήρ, Ἀθήνα 1982.

8. Βλ. Π. Τρεμπέλας, *Τὸ Μικρὸν Εὐχολόγιον τ. Α', Ἀθήνα 1950 καὶ τ. Β', Ἀθήνα 1955*.

9. H. Y. Gamble, *The New Testament Canon: Its Making and Meaning*, Wipf and Stock Publishers, Eugene, OR 1985.

10. Βλ. τὴ διάρθρωση τῶν εὐαγγελικῶν καὶ ἀποστολικῶν ἀναγνωσμάτων στὰ ἐκλογάδια τοῦ Εὐαγγελίου, τοῦ Ἀποστόλου καὶ τοῦ Προφητολογίου.

11. Βλ. τὴ σημαίνουσα θέση καὶ ἐκφορὰ τοῦ Ἀποστολικῶ καὶ Εὐαγγελικῶ Ἀναγνώσματος στὴ Λειτουργία τοῦ Λόγου στὴ Θεία Λειτουργία καὶ τῶν Παλαιοδιαθηκικῶν Ἀναγνωσμάτων στοὺς Ἑσπερινοὺς μεγάλων ἑορτῶν.

12. Τὴν ἴδια προσέγγιση συναντοῦμε καὶ στὰ Ἱεροσόλυμα τοῦ τετάρτου αἰῶνος. Ἡ Αἰθερία στὸ Ὀδοιπορικὸ της, περιγράφοντας τὶς ἀκολουθίες τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς, περιγράφει χαρακτηριστικὰ στὸ κεφάλαιο 37: «Ἐνα κάθισμα τοποθετεῖται γιὰ τὸν ἐπίσκοπο ἐνώπιον τοῦ Σταυροῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἕκτη ἕως τὴν ἕνατη ὥρα [δηλαδὴ ἀπὸ τὶς 12μ.μ. μέχρι τὶς 3μ.μ.] δὲν γίνεται τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση χωρίων

Μάλιστα, ο π. Εὐγένιος Πέντιουκ στὸ βιβλίο του γιὰ τὴ λειτουργικὴ ἔρμηνευτικὴ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης μετὰ βᾶσιν τὴν Ὁρθόδοξον ὑμνογραφίαν, παρομοιάζει τὸν ρόλο τῆς ὑμνολογίας στὴ Βυζαντινὴ ἐποχὴ μετὰ αὐτὸν τῶν σημερινῶν μέσων κοινωνικῆς δικτύωσης ὡς πρὸς τὴν ταχύτητα καὶ ἀποτελεσματικότητά τῆς διάδοσης τῆς πληροφορίας¹³.

Σήμερα, λαμβάνουμε σοβαρὰ αὐτὴ τὴ διάσταση τῆς λειτουργικῆς ζωῆς; Κατανοοῦμε καὶ ἀντιμετωπίζουμε τὴ λατρεία ὡς τὸν κατ' ἐξοχὴν

ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή. Πρῶτα διαβάζονται ὅσοι Ψάλμοι ἀναφέρονται στὰ Πάθη. Στὴ συνέχεια, διαβάζονται ἀποσπάσματα ἀπὸ τοὺς ἀποστόλους, εἴτε ἀπὸ τίς ἐπιστολὰς τῶν ἀποστόλων εἴτε ἀπὸ τίς Πράξεις, ὅπου ἀναφέρονται στὰ Πάθη τοῦ Κυρίου. Στὴ συνέχεια, διαβάζονται τὰ κείμενα ποὺ ἀναφέρονται στὰ Πάθη ἀπὸ τὰ Εὐαγγέλια. Στὴ συνέχεια, διαβάζονται κείμενα ἀπὸ τοὺς προφήτες, ὅπου ἔλεγον ὅτι ὁ Κύριος θὰ ὑποφέρει – καὶ στὴ συνέχεια διαβάζονται ἀπὸ τὰ Εὐαγγέλια, ὅπου [ὁ Χριστός] προλέγει τὰ Πάθη. Καὶ ἔτσι, ἀπὸ τὴν ἕκτη ἕως τὴν ἕνατη ὥρα, διαβάζονται συνεχῶς χωρία ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή καὶ φάλλονται ὕμνοι, γιὰ νὰ δείξουν στὸ λαὸ ὅτι ὅ,τι εἶχαν πεῖ οἱ προφῆτες ὅτι θὰ συνέβαινε σχετικὰ μετὰ τὰ Πάθη τοῦ Κυρίου μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι πραγματοποιήθηκε, τόσο μέσῳ τῶν Εὐαγγελίων ὅσο καὶ μέσῳ τῶν γραπτῶν τῶν ἀποστόλων. Καὶ ἔτσι, κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν τριῶν ὡρῶν, ὅλος ὁ λαὸς διδάσκειται ὅτι τίποτα δὲν εἶχε συμβεῖ ποὺ δὲν εἶχε προφητεῦτεῖ πρῶτα, καὶ ὅτι τίποτα δὲν εἶχε προφητεῦτεῖ ποὺ δὲν εἶχε ἐκπληρωθεῖ πλήρως. Προσευχῆς παρεμβάλλονται συνεχῶς, καὶ οἱ ἴδιες οἱ προσευχῆς εἶναι κατάλληλες γιὰ τὴν ἡμέρα». Ἡ λειτουργικὴ σύναξις δηλαδὴ, συμπεριλαμβανομένων τῶν προσευχῶν καὶ τῶν ὕμνων, διαρθρώνεται καὶ δομικὰ ἀλλὰ καὶ νοηματικὰ γύρω ἀπὸ τὰ Βιβλικὰ ἀναγνώσματα μετὰ θέμα τὴν ἑορτὴ τῆς ἡμέρας, στὴ συγκεκριμένη περίπτωσι τὸ Πάθος τοῦ Κυρίου, μετὰ σκοπὸ ὄχι μόνον νὰ περιγράψῃ τὸ Πάθος ἀλλὰ καὶ νὰ τονίσῃ τὴν ἐνότητα τῶν Γραφῶν στὴ διακλήρουσιν τοῦ Χριστοῦ ὡς σωτήρα καὶ λυτρωτῆ. Δὲν εἶναι τυχαῖο ποὺ ἀναφέρει ἡ Αἰθερία ὅτι: «ὅλος ὁ λαὸς διδάσκειται ὅτι τίποτα δὲν εἶχε συμβεῖ ποὺ δὲν εἶχε προφητεῦτεῖ πρῶτα, καὶ ὅτι τίποτα δὲν εἶχε προφητεῦτεῖ ποὺ δὲν εἶχε ἐκπληρωθεῖ πλήρως». Γιὰ τὴν κριτικὴ ἔκδοσιν τοῦ πρωτοτύπου, βλ. P. Maraval (ἐκδ.), *Égypte. Journal de Voyage (Itinéraire)*, Sources Chrétiennes 296, Les Éditions du Cerf, Paris 1982, σσ. 284-290.

13. “And if one thinks of Byzantine society being Christian in its vast majority, one might dare liken the liturgical services of Late Antiquity and the Middle Ages to the current online social media, such as Facebook or Twitter, in breaking the news faster than and prior to the nationwide traditional television channels”. E. Pentiuic, *Hearing the Scriptures: Liturgical Exegesis of the Old Testament in Byzantine Orthodox Hymnography*, Oxford University Press, Oxford – New York 2021, σ 286. Βλ. ἐπίσης Damaskinos (Olkinuora) of Xenophontos, “Setting Forth as Images: Byzantine Canon Poetry as Spiritual Ekphrasis”, στὸ: Talvikki Ahonen, P. Metso, J. Riikonen (ἐπιμ.), *Pappi, opettaja, parantaja: Isä Jarmo Hakkaraisen juhlaikirja*, Karjalan teologisen seuran julkaisu 4, Karjalan teologinen seura, Joensuu 2020, σσ. 105-118 καὶ J. H. Olkinuora, *Byzantine Hymnography for the Feast of the Entrance of the Theotokos: An Intermedial Approach*, Studia Patristica Fennica 4, Julkaisija, Helsinki 2015, σσ. 265-280.

θεολογικό λόγο τῆς Ἐκκλησίας, ἢ ὡς ἀπλή διεκπεραίωση, σκοπὸς τοῦ ὁποίου εἶναι ἀπλῶς νὰ ποῦμε τὰ «γράμματα»; Χρησιμοποιοῦμε τὴ λατρεία ὡς τόπο καὶ χρόνο κατήχησης καὶ θεολογικῆς καλλιέργειας τῶν πιστῶν, ἢ περιοριζόμεστε σὲ συνθηματολογία καὶ παραχωροῦμε τὸ προνόμιο τῆς κατήχησης σὲ κάθε αὐτόκλητο ἰντερνετικό «γέροντα», «δάσκαλο» καὶ «ποιμένα»;

2. Τὰ λειτουργικὰ κείμενα ὡς κατηχητικὰ κείμενα

Ἄν τὰ λειτουργικὰ κείμενα εἶναι ἢ κατ' ἐξοχὴν ἐπίσημη θεολογικὴ ἔκφραση τῆς Ἐκκλησίας, τότε παράλληλα (θὰ ἔπρεπε νά) ἀντιμετωπίζονται καὶ ὡς σημαντικώτατα κατηχητικὰ κείμενα. Ἡ ἔκφορα τοῦ λειτουργικοῦ λόγου, εἴτε πεζοῦ εἴτε ποιητικοῦ, σκοπὸ ἔχει τὴ λατρεία τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐν Πνεύματι Ἁγίῳ νοητικὴ μας κατανόηση καὶ συμμετοχὴ στὰ λεγόμενα, ἀδόμενα καὶ τελούμενα. Ὡς παράδειγμα, θὰ ἤθελα νὰ ἀναφερθῶ στὴν εὐχὴ τοῦ Εὐαγγελίου ποὺ λέγεται ἀπὸ τὸν λειτουργὸ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Εὐαγγελίου. Ἡ εὐχὴ ἔχει ὡς ἐξῆς:

Ἐλλαμψον ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, φιλόανθρωπε Δέσποτα, τὸ τῆς σῆς θεογνωσίας ἀκήρατον φῶς καὶ τοὺς τῆς διανοίας ἡμῶν διάνοιξον ὀφθαλμοὺς εἰς τὴν τῶν εὐαγγελικῶν σου κηρυγμάτων κατανόησιν. Ἐνθεος ἡμῖν καὶ τὸν τῶν μακαρίων σου ἐντολῶν φόβον, ἵνα, τὰς σαρκικὰς ἐπιθυμίας πάσας καταπατήσαντες, πνευματικὴν πολιτείαν μετέλθωμεν, πάντα τὰ πρὸς εὐαρέστησιν τὴν σὴν καὶ φρονούντες καὶ πράττοντες. Σὺ γὰρ εἶ ὁ φωτισμὸς τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων ἡμῶν, Χριστὲ ὁ Θεός, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων. Ἀμήν¹⁴.

Ἡ εὐχὴ αὐτὴ, μὲ τρόπο σύντομο ἀλλὰ καὶ περιεκτικὸ, συνοψίζει τὴν Ὀρθόδοξη ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση στὶς Γραφές. Ἡ προσέγγιση αὐτὴ γίνεται σὲ τέσσερα βήματα: Τὸ πρῶτο βῆμα ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴ δεκτικότητά μας στὴ φώτιση καὶ τὴν ἔμπνευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος («Ἐλλαμψον ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν») ποὺ ἐδράζεται στὴν πίστη μας καὶ τὴν ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη μας στὸν Θεό. Τὸ πρῶτο αὐτὸ βῆμα μᾶς

14. *Τερατικόν*, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2004, σ. 118.

ὁδηγεί στὸ δεύτερο, ποὺ ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν κατανόηση τῶν Γραφῶν («τοὺς τῆς διανοίας ἡμῶν διάνοιξον ὀφθαλμοὺς εἰς τὴν τῶν εὐαγγελικῶν σου κηρυγμάτων κατανόησιν»). Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι καὶ στὸ πρωτότυπο κείμενο τὸ δεύτερο αὐτὸ βῆμα ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς ὅρους «διάνοια» καὶ «κατανόηση». Ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ μᾶς βοηθᾷ νὰ καταλάβουμε (νοητικά) τὰ λεγόμενα, ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ μία ἐνσυνείδητη χριστιανικὴ πίστη ποὺ μεταφράζεται σὲ συνειδητὴ χριστιανικὴ βιοτή. Ἡ κατανόηση αὐτὴ δηλαδὴ τῶν Γραφῶν, καθὼς καὶ ἡ ἐπακόλουθη ἀποδοχὴ τους, ὁδηγεί στὸ τρίτο βῆμα, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν προσωπικὴ μας μεταμόρφωση, τὴν ἀλλαγὴ τοῦ τρόπου ζωῆς μας, ὑπερνικώντας τὰ πάθη μας καὶ ζώντας πνευματικὴ ζωὴ. Τὸ ἐπακόλουθο αὐτῆς τῆς προσωπικῆς μεταμόρφωσης εἶναι τὸ τέταρτο βῆμα, ποὺ συνεπάγεται ἕναν χριστιανικὸ τρόπο ζωῆς («καὶ πράττοντες»), πράξη δηλαδὴ ποὺ ἀπορρέει ὄχι ἀπὸ μία καταπιεστικὴ ἢ καὶ ὑποκριτικὴ ὑπακοὴ στοὺς κανόνες καὶ τὰ ἥθη, ἀλλὰ ποὺ ἐκφράζει ἐλεύθερα καὶ αὐθόρμητα, ἀλλὰ καὶ συνειδητὰ («καὶ φρονοῦντες») τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ Εὐαγγελίου στὴν καθημερινότητά μας («πάντα τὰ πρὸς εὐαρέστησιν τὴν σὴν»)¹⁵. Σχηματικὰ θὰ μπορούσαμε νὰ ἀποδώσουμε τὰ παραπάνω μὲ τὸν ἐξῆς τρόπο στὸν παρακάτω πίνακα:

ΕΥΧΗ	ΒΗΜΑΤΑ - ΣΤΑΔΙΑ
Ἔλλαμψον ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, φιλάνθρωπε Δέσποτα, τὸ τῆς σῆς θεογνωσίας ἀκήρατον φῶς	(1) Φώτιση, Ἑμπνευση
καὶ τοὺς τῆς διανοίας ἡμῶν διάνοιξον ὀφθαλμοὺς εἰς τὴν τῶν εὐαγγελικῶν σου κηρυγμάτων κατανόησιν.	(2) Κατανόηση
Ἔνθες ἡμῖν καὶ τὸν τῶν μακαρίων σου ἐντολῶν φόβον, ἴνα, τὰς σαρκικὰς ἐπιθυμίας πάσας καταπατήσαντες, πνευματικὴν πολιτείαν μετέλθωμεν.	(3) Προσωπικὴ μεταμόρφωση
πάντα τὰ πρὸς εὐαρέστησιν τὴν σὴν καὶ φρονοῦντες καὶ πράττοντες.	(4) Πράξη

15. St. Alexopoulos, "The Gospel Narrative in Byzantine Liturgy", στό: T. Nicklas, K.-W. Niebuhr, M. Seleznev (ἐπιμ.), *History and Theology in the Gospel Narratives*, Mohr Siebeck, Tübingen 2020, σσ. 235-246, ἐδῶ σ. 239· St. Alexopoulos, "The Use of the Bible in Byzantine Liturgical Texts and Services" στό: E. Pentiuic (ἐπιμ.), *Oxford Handbook of the Bible in Orthodox Christianity*, Oxford University Press, Oxford 2022, σσ. 243-260, ἐδῶ σσ. 254-255· π. Στ. Ἀλεξόπουλος, «Ἡ εὐθύνη μας εἶναι μεγάλη», *Σύναξη* 168 (Ὀκτ.-Δεκ. 2023), σσ. 7-11, ἐδῶ σσ. 8-9.

Ἡ εὐχή αὐτὴ θὰ λέγαμε ὅτι ἀποτελεῖ καὶ ἓνα ἐρμηνευτικό «κλειδί» γιὰ νὰ κατανοήσουμε ὄχι μόνο τὶς Γραφές (τά «εὐαγγελικὰ κηρύγματα» σύμφωνα μὲ τὴν εὐχή) ἀλλὰ καὶ τὴ θεία λατρεία. Σχεδὸν σὲ κάθε ἔκφραση τῆς θείας λατρείας ἐμπεριέχονται τὰ παραπάνω τέσσερα βήματα. Καὶ σκοπὸς τῆς θείας λατρείας δὲν εἶναι μόνο ἡ λατρεία τοῦ Θεοῦ ἀλλὰ καὶ ἡ δική μας μεταμόρφωση ὥστε νὰ γίνουμε «Χριστοφόροι» ἢ, ὅπως ὁ Ἀπόστολος Παῦλος λέγει, «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός»¹⁶. Προϋπόθεση εἶναι ἡ συνειδητὴ μας συμμετοχὴ στὴ θεία λατρεία, ἡ δεκτικότητά μας στὴ Θεία Χάρη, ἡ ἐντὸς τῆς Θείας Χάριτος προσπάθειά μας νὰ κατανοήσουμε μὲ τὴ διάνοιά μας τὸ μήνυμα καὶ τὴν οὐσία τῶν τελουμένων, ἡ συνειδητὴ ἐναρμόνιση τῆς ζωῆς μας μὲ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ συνειδητὴ ἔκφραση αὐτῆς τῆς ἐναρμόνισης στὴν καθημερινότητά μας. Ἡ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας δὲν εἶναι παρὰ ἡ λατρευτικὴ βίωση τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας, ἡ λατρευτικὴ βίωση τῶν εὐαγγελικῶν κηρυγμάτων, τὰ ὁποῖα ἡ εὐχή τοῦ Εὐαγγελίου μᾶς καλεῖ, ἐντὸς τῆς χάριτος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, νὰ κατανοήσουμε ὅσο μπορούμε μὲ τὴ διάνοιά μας. Ἡ κάθε λειτουργικὴ πράξη τῆς Ἐκκλησίας, μέσα κυρίως ἀπὸ τὶς εὐχές της, οὐσιαστικὰ μᾶς ἐξηγεῖ ποιοὶ εἴμαστε ὡς Χριστιανοί, τί κάνουμε, καὶ ποιὸς ὁ σκοπὸς ἐκάστης λειτουργικῆς πράξης¹⁷. Ἡ ἴδια ἡ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας ἀπαντᾷ στὰ ἐρωτήματα αὐτά. Μὲ ἄλλα λόγια, τὰ ἴδια τὰ λειτουργικὰ κείμενα μᾶς δίνουν τὶς ἀπαντήσεις. Ὡς θεολόγοι καὶ ὡς κληρικοί, σκοπὸς μας εἶναι (ἢ τοῦλάχιστον θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι) νὰ βοηθήσουμε τοὺς πιστοὺς νὰ ξεκλειδώσουν τὰ λατρευτικὰ κείμενα, ὥστε αὐτὰ νὰ ἀποτελοῦν τὴν πρώτη πηγὴ ἀναζήτησης ἀπαντήσεων στὰ ἐρωτήματα ποὺ ἔχουν, καὶ ὄχι ὁ κάθε αὐτόκλητος «θεολόγος» καὶ «γέρων» τοῦ διαδίκτυου.

16. Γαλ. 2, 20.

17. Ἡ κάθε ἐπικλητικὴ λειτουργικὴ ἔκφραση συνήθως ἀκολουθεῖται ἀπὸ μία τελικὴ πρόταση ποὺ ἐξηγεῖ τὸν σκοπὸ, τὸν στόχο. Γιὰ παράδειγμα, στὴν ἐπίκληση τῆς Θείας Λειτουργίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ἡ ἐπίκληση: «κατάπεμψον τὸ Πνεῦμά σου τὸ ἅγιον ἐφ' ὑμᾶς καὶ ἐπὶ τὰ προκείμενα δῶρα ταῦτα καὶ ποιήσον...» ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὴν τελικὴ ἀπαρεμφατικὴ πρόταση: «ὥστε γενέσθαι τοῖς μεταλαμβάνουσιν εἰς νῆψιν ψυχῆς, εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, εἰς κοινωνίαν τοῦ ἁγίου σου Πνεύματος, εἰς βασιλείας οὐρανῶν πλήρωμα, εἰς παρρησίαν τὴν πρὸς σέ, μὴ εἰς κριμα ἢ εἰς κατάκριμα». Βλ. *Ἱερατικόν*, ὁ.π., σ. 133.

3. Ἡ θεία λατρεία ὡς ἱεραποστολικὸ γεγονός

Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ πλήρης συμμετοχὴ στὴ θεία λατρεία εἶναι προνόμιο τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας, κάτι ποὺ καὶ δομικὰ φαίνεται μὲ τὴν ἀπόλυση τῶν κατηχουμένων στὴ θεία Λειτουργία. Ἡ σημερινὴ ὁμως πραγματικότητα, μὲ τὴν ψηφιακὴ εἰσβολὴ στοὺς χώρους λατρείας καὶ –κατὰ συνέπεια– τὴν πρόσβαση ἐξ ἀποστάσεως στὰ τελούμενα, γίνεται πολλὲς φορὲς ἀφορμὴ σκανδαλισμοῦ πολλῶν πιστῶν καὶ γέλωτος περισσοτέρων μὴ πιστῶν. Ἡ συνειδητοποίηση τοῦ εὗρους τῆς ἔκθεσής μας ὡς λειτουργῶν στὴν εἰκόνα καὶ τὸν ἦχο τοῦ ψηφιακοῦ κόσμου πρέπει νὰ μᾶς συγκλονίζει καὶ νὰ μᾶς τρομάζει. Ἄν ὁμως τελοῦμε τὶς ἀκολουθίες μὲ ταπείνωση καὶ ἐνσυνειδήτα, μὲ σεβασμὸ στὴν τάξη τῆς Ἐκκλησίας, καὶ κηρύττουμε ἐρμηνεύοντας τὶς Γραφὲς μὲ βάση τὴ λειτουργικὴ ζωὴ καὶ ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας καὶ βλέπουμε τὴν κάθε λατρευτικὴ σύναξη ὡς εὐκαιρία κατήχησης τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, τότε ἴσως ἡ λατρεία μας μέσα ἀπὸ τὴ μετάδοσή της ἀπὸ ψηφιακὰ μέσα νὰ γίνῃ ἱεραποστολικὸ γεγονός.

Κάτι τέτοιο δὲν εἶναι ξένο στὴν παράδοσή μας. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἱστορία τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν Σλάβων, ποὺ ξεκίνησε ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ πρέσβεις τοῦ Βλαδιμήρου εἶχαν τὴν ἐμπειρία τῆς λατρείας, στὸ πλήρες μεγαλεῖο της, μέσα στὴν Ἁγία Σοφία, παρ' ὅλο ποὺ δὲν ἦταν χριστιανοί¹⁸. Εἶναι ἐπίσης γεγονός, ἰδίως στὴ διασπορά, ὅτι ἀρχετοὶ προσήλυτοι ἔλκονται καὶ τελικὰ γίνονται ὀρθόδοξοι, λόγω τῆς ἔκθεσής τους στὴ θεία λατρεία τῆς Ἐκκλησίας μας. Ἄλλωστε, ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ στὴν ἀρχή, κατανοῶ τὴ θεία λατρεία ὡς τὴν κατ' ἐξοχὴν λατρευτικὴ βίωση τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας – τὴ λατρευτικὴ βίωση τοῦ Εὐαγγελίου. Ἡ θεία λατρεία δὲν ἔχει τίποτε νὰ κρύψει. Ἡ θεία λατρεία κηρύττει Χριστό – ἂν θέλετε, εἶναι ἡ φωνὴ τοῦ Χριστοῦ ποὺ συνεχίζει νὰ κηρύττει. Ὁ ρόλος μας δὲν εἶναι νὰ κρύψουμε τὸ κήρυγμα αὐτὸ καὶ νὰ τὸ κάνουμε ἀντικείμενο λίγων καὶ ἐκλεκτῶν, ἀλλὰ νὰ τὸ προβάλλουμε.

Ἡ κατανόηση τῆς θείας λατρείας ὡς ἱεραποστολικὸ γεγονός ἔχει κατ' ἐμὲ δύο ἄξονες ποὺ χρῆζουν περαιτέρω διερεύνησης: α. εἶναι πρόσκληση/κατήχηση γιὰ ὅσους δὲν εἶναι βαπτισμένα μέλη τῆς Ἐκκλησίας καὶ β.

18. *The Russian Primary Chronicle*, S. H. Cross – Olg. P. Sherbowitz-Wetzor (ἐπιμ. καὶ μετάφρ.), The Medieval Academy of America, Cambridge, MA 1953, σ. 111.

είναι ένα είδος δια βίου μυσταγωγία για όσους είναι βαπτισμένα μέλη της Ἐκκλησίας¹⁹.

4. Ἡ ὕλικότητα καὶ ἡ σωματικότητα τῆς λατρείας

Ἴσως ἡ μεγαλύτερη πρόκληση τῆς ἄυλης πραγματικότητος ἔχει νὰ κάνει μὲ τὸ πῶς κάποιος κατανοεῖ τὴ λατρεία στὸν χῶρο τοῦ ψηφιακοῦ κόσμου. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ COVID ἐλάχιστοι εἶχαν ἀσχοληθεῖ σοβαρὰ μὲ τὴν πρόκληση αὐτή²⁰. Ἡ ἐμπειρία ὅμως τοῦ ἐγκλεισμοῦ λόγῳ COVID καὶ οἱ ἐπακόλουθες ποιμαντικὲς καὶ λειτουργικὲς προκλήσεις, ὅπως τὸ κλείσιμο τῶν ἐκκλησιῶν, ἡ τέλεση τῆς θείας Λειτουργίας καὶ τῶν ἀκολουθιῶν χωρὶς ἐκκλησίασμα καὶ ἡ ψηφιακὴ ἀναμετάδοση τῶν ἀκολουθιῶν ὡς ἡ μόνη δυνατότητα «ἐκκλησιασμοῦ» τῶν πιστῶν μᾶς ὑποχρέωσαν ξαφνικὰ νὰ κινηθοῦμε σχεδὸν ὅλοι σὲ ἓναν ψηφιακὸ λειτουργικὸ χῶρο καὶ χρόνο, βάζοντας σὲ δοκιμασία τὶς ἔννοιες τῆς ἐνορίας, τῆς εὐχαριστιακῆς κοινότητος, τῆς φυσικῆς παρουσίας στῆ λατρεία, τῆς ἀνάγκης κοινῆς λατρευτικῆς ἐμπειρίας, τῶν ἐννοιῶν τοῦ ἱεροῦ χώρου καὶ χρόνου, τὴν ἀνάγκη τῆς παρουσίας τοῦ ἄλλου. Μᾶς ὑποχρέωσε ἡ ἐμπειρία αὐτὴ νὰ ἀναλογισθοῦμε τί πραγματικὰ σημαίνει κοινὴ λατρεία καὶ τί ἀποτελεῖ συμμετοχὴ στῆ θεία λατρεία.

Κατ' ἐμέ, μία πρώτη ἀπάντηση σὲ αὐτὴν τὴ σύγχρονη πρόκληση

19. Γιὰ μία πληρέστερη προσέγγιση βλ. τὴν εἰσήγησή μας μὲ τίτλο: “Is Mission Related to Liturgy? Some Initial Thoughts on Liturgical Approached to Mission”, στὸ συνέδριο τῆς IOTA στὸν Βόλο (2023). Εἶναι ἐνδιαφέρον τὸ γεγονός ὅτι ἀκόμη καὶ Προτεσταντικὲς ὁμολογίες σήμερα ὄχι μόνον ἀναγνωρίζουν τὴ σημασία τῆς λατρείας, ἀλλὰ καὶ μελετοῦν τὴν ἱεραποστολικὴ διάσταση τῆς λατρείας. Γιὰ παράδειγμα βλ. Al. Kreider – Eleanor Kreider, *Worship and Mission After Christendom*, Herald Press, Harrisonburg, VA 2011 καὶ Ruth Meyers, *Missional Worship, Worshipful Mission*, W. B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, MI 2014.

20. Ἡ πιὸ σοβαρὴ προσέγγιση ποὺ ἔχω ὑπ' ὄφιν μου εἶναι τῆς Teresa Berger, *@Worship: Liturgical Practices in Digital Worlds*, Routledge, London – New York 2018. Μὲ τὴν ἔλευση τοῦ COVID ἔχουν γίνεῖ ἀξιοσημείωτες μελέτες· βλ. γιὰ παράδειγμα τὸν συλλογικὸ τόμο, σὲ ἐπιμέλεια τῶν H.-J. Feulner – El. Haslwanter, *Gottesdienst auf eine Gefahr? – Worship at Your Own Risk? Die Feier der Liturgie in der Zeit von COVID-19*, Aschedroff Verlag, Münster 2020· K. Irwin, *Liturgy and Sacraments in a COVID World*, Paulist Press, Mahwah NJ, 2021· J. Daniel – H. Schmitz, *Liturgie 4.0: Anforderungen des Homo digitalis in liturgischer Theorie und Praxis*, Theologie der Liturgie 18, Verlag Friedrich Pustet, Regensburg 2021.

είναι ή ύλικότητα και ή σωματικότητα της λατρείας, παράγοντες που άπουσιάζουν στον χώρο της άυλης ψηφιακής πραγματικότητας. Η ύλικότητα και ή σωματικότητα της λατρείας προϋποθέτουν τή φυσική παρουσία και τήν ένεργό συμμετοχή της έκκλησιαστικής κοινότητας στα τελούμενα, κάτι που διαχρονικά μαρτυρείται στη χριστιανική λογική λατρεία, από τις πρώτες χριστιανικές συνάξεις των άποστολικών χρόνων μέχρι και σήμερα²¹.

Ός ύλικότητα κατανοούμε τή χρήση της ύλης στη λατρεία, που στο πλαίσιο της λατρείας καθαγιάζεται και καθαγιάζει τους πιστούς. Η ύλη αυτή προέρχεται είτε μέσα από τον φυσικό κόσμο, όπως το νερό για το βάπτισμα ή τον άγιασμό, είτε είναι προϊόν ανθρώπινης δραστηριότητας με ύλικά στοιχεία από τον φυσικό κόσμο, όπως το λάδι για το χρίσμα και το εϋχέλαιο, ή ο άρτος και ο οίνος για τή Θεία Εϋχαριστία. Με άλλα λόγια, ή ύλη (έπεξεργασμένη ή όχι από τον άνθρωπο) προσφέρεται από τὰ μέλη της Έκκλησίας στην Έκκλησία, ώστε αυτά να καθαγιασθούν με τή Χάρη του Θεού, και ως όχηματα της Χάριτος του Θεού και μέσα στο πλαίσιο της λατρευτικής συνάξεως, να καθαγιασθούν έν συνεχεία τὰ μέλη της Έκκλησίας²².

Η ύλικότητα αυτή της λατρείας συνδέεται με τή σωματικότητα της λατρείας, γιατί ο πιστός χρίεται, αγιάζεται, κοινωνεί και λατρεύει μέσω του σώματός του. Ός σωματικότητα έννοούμε τήν όλη (προσωπική και ως κοινότητα) συμμετοχή και καθαγιασμό του ανθρώπου στη λατρεία. Σε όλη τή διαδικασία παραγωγής, προσφοράς και καθαγιασμού της ύλης συμμετέχει ένεργά με το σώμα του ο άνθρωπος, όπως και σωματικά συμμετέχει στη λατρεία και λαμβάνει του καθαγιασμού μέσω του σώματός του· όλος ο άνθρωπος καθαγιάζεται και το σώμα δέν έξαιρείται από αυτόν τον καθαγιασμό.

Η ύλικότητα και ή σωματικότητα της λατρείας είναι θεολογικά βασισμένες στη δημιουργία, όπου όλα της δημιουργίας ήταν «καλά λίαν»²³, κυρίως όμως στην Ένανθρώπηση, όπου ή σωτηρία δέν ήρθε

21. Π. Σκαλτσής, «Ό λαός ως πλήρωμα στη θεία Λειτουργία» στό: ό Ίδιος, *Λειτουργικές Μελέτες*, έκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 75-97.

22. Για μία θεολογική θεώρηση της ύλης βλ. Μητροπολίτης Περγάμου Ίω. Ζηζιούλας, *Η Κτίση ως Εϋχαριστία, θεολογική προσέγγιση στο πρόβλημα της οικολογίας*, έκδ. Άκρίτας, Άθήνα 2011.

23. *Γεν.* 1, 31.

ἄυλα καὶ ἀόριστα ἢ θεωρητικὰ καὶ φιλοσοφικά, ἀλλὰ μέσῳ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ, μέσῳ τῆς «ἀναλήψεως» τῆς ὕλης ἀπὸ τὸν Υἱὸ καὶ Λόγο τοῦ Θεοῦ, καθαγιαζόντάς την· ἔτσι καὶ στὴ λατρεία ἡ ὑλικότητα καὶ ἡ σωματικότητα μεταμορφώνονται, «σώζονται»²⁴. Ἦ, ὅπως ἀναφέρει ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, «Τὸ γὰρ ἀπρόσληπτον, καὶ ἀθεράπευτον. ὃ δὲ ἤνωται τῷ Θεῷ, τοῦτο καὶ σωθήσεται»²⁵. Μέσα ἀπὸ τὴν ὑλικότητα καὶ τὴ σωματικότητα τῆς λατρείας ἀναδεικνύεται ἡ σχέση μεταξύ ἀνθρώπου καὶ ὕλης καὶ ἡ σχέση μεταξύ τῶν ἀνθρώπων ὡς κοινωνία.

Ἡ λατρευτικὴ ἐμπειρία μέσῳ τοῦ διαδικτύου δὲν εἶναι μία ἐναλλακτικὴ ἐπιλογή ποῦ ἀντικαθιστᾷ τὴν ἐν σώματι λατρεία στὸν ἱερὸ ναὸ ἐν μέσῳ τῆς εὐχαριστιακῆς κοινότητος, ἀλλὰ ἓνα ἐργαλεῖο, μία ἔκτακτη προσέγγιση ἀπάντησης σὲ εἰδικῆς ποιμαντικῆς προκλήσεις, ὅπως τοῦ ἐγκλεισμοῦ λόγω COVID, καὶ σκοπὸς τοῦ ἐργαλείου αὐτοῦ εἶναι νὰ ὁδηγεῖ, ὅταν τὸ ἐπιτρέπουν πάλι οἱ συνθήκες, στὴν ἐπανένταξη τοῦ ἀτόμου στὴν εὐχαριστιακὴ κοινωνία καὶ κοινότητα, καὶ ὅχι σὲ μία ἐναλλακτικὴ ἐμπειρία λατρείας. Ἡ ὑλικότητα καὶ ἡ σωματικότητα τῆς λατρείας καταδεικνύουν ὅτι ἡ φυσικὴ παρουσία στὴν εὐχαριστιακὴ κοινότητα εἶναι συστατικὸ στοιχεῖο τῆς ἁγιαστικῆς λατρευτικῆς ἐμπειρίας.

5. Ὑπόθεση ἐργασίας: Ἡ Ἀναφορὰ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου²⁶

Ἄν τὰ λειτουργικὰ κείμενα εἶναι ἡ θεολογικὴ ἔκφραση τῆς Ἐκκλησίας, ἂν τὰ λειτουργικὰ κείμενα εἶναι κατηχητικὰ κείμενα καὶ ἂν ἡ θεία λατρεία μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ὡς ἓνα ἱεραποστολικὸ γεγονός, πῶς μπορεῖ μία τέτοια κατανόηση νὰ ἐφαρμοσθεῖ; Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἤθελα νὰ χρησιμοποιοῦσῶ

24. K. Irwin, "A Sacramental World: Sacramentality as the Primary Language for Sacraments," *Worship* 76 (2002), σσ. 197-211 καὶ ὁ ἴδιος, *Context and Text: A Method for Liturgical Theology*, Revised Edition, Liturgical Press Academic, Collegeville, MN 2018, σσ. 123-186.

25. Ἐπιστολὴ 101.32, Grégoire de Nazianze, *Lettres Théologiques*, Paul Gallay (ἐκδ.), Sources Chrétiennes 208, Les Éditions du Cerf, Paris 1974, σ. 50.

26. St. Alexopoulos, "Prayer at the Eucharist: Shifts in the Use of Scripture", στό: H. Buchinger – C. Leonhard (ἐκδ.), *Liturgische Bibelrezeption: Dimensionen und Perspektiven interdisziplinärer*, Forschung in the series Forschungen zur Kirchen und Dogmengeschichte 108, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2022, σσ. 411-427 ἐδῶ σσ. 415-417.

τὴν Ἀναφορὰ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ὡς ὑπόθεση ἐργασίας²⁷. Θὰ ἐστιάσω ἐπιλεκτικὰ στὰ ἐξῆς δομικὰ μέρη τῆς ἀναφορᾶς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου: Στὸ προοίμιο (ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὸν ἐναρκτήριο διάλογο), στὴν ἀνάμνηση (ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὸν ἐπινίκιο ὕμνο) καὶ στὴν ἐπίκληση.

Τὸ προοίμιο τῆς ἀναφορᾶς εἶναι ἓνα κείμενο μεστό, ἔξοχα δουλεμένο θεολογικά, ποὺ καταφέρει σὲ λίγες γραμμὲς καὶ στὸ λατρευτικὸ πλαίσιο μιᾶς ἀναφορᾶς, νὰ ἀποδώσει τὴν περὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας, ὅπου παράλληλα γίνεται ἡ παρουσίαση τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κάθε προσώπου ἢ ὑποστάσεως, τῆς σχέσεως μεταξὺ τους, καὶ ἡ αἰτιολόγηση τῆς λατρείας του²⁸. Μὲ ἀπλᾶ λόγια, τὸ προοίμιο ἐπεξηγεῖ καὶ καθορίζει τὸ ποιὸν ἐμεῖς οἱ Χριστιανοὶ πιστεύουμε καὶ λατρεύουμε ὡς Θεὸ καὶ πῶς αὐτὸν τὸν Θεὸ τὸν ἀντιλαμβανόμαστε. Τὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι καὶ λατρευτικὸ ἀλλὰ καὶ διδακτικὸ/κατηχητικὸ.

27. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἀνήκει ἀπὸ δομικῆς πλευρᾶς στὸν δυτικὸ Συριακὸ τύπο ἀναφορᾶς. Γιὰ μελέτες σχετικὰ μὲ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου βλ. C. Streza, “Modern Theological Research: The authorship of the Byzantine Anaphora of Saint Basil under Investigation with the Thesaurus Linguae Graecae database”, *HTS Theologise Studies/Theological Studies* 77, 4 (2021), σσ. 1-8 (ἀνοικτὴ πρόσβαση στό: <https://hts.org.za/index.php/HTS/article/view/6684>) καὶ τὴν ἐκεῖ σχετικὴ βιβλιογραφία στὶς ὑποσημειώσεις).

28. *Ἱερατικόν*, ὁ.π., σσ. 168-169: «Ὁ Ὡν, Δέσποτα, Κύριε Θεέ, Πάτερ Παντοκράτορ προσκυνητέ, ἄξιον ὡς ἀληθῶς, καὶ δίκαιον καὶ πρέπον τῇ μεγαλοπρεπείᾳ τῆς ἀγιωσύνης σου, σὲ αἰνεῖν, σὲ ὑμνεῖν, σὲ εὐλογεῖν, σὲ προσκυνεῖν, σοὶ εὐχαριστεῖν, σὲ δοξάζειν τὸν μόνον ὄντως ὄντα Θεόν, καὶ σοὶ προσφέρειν ἐν καρδίᾳ συντετριμμένη, καὶ πνεύματι ταπεινώσεως τὴν λογικὴν ταύτην λατρείαν ἡμῶν, ὅτι σὺ εἶ ὁ χαρισάμενος ἡμῖν τὴν ἐπίγνωσιν τῆς σῆς ἀληθείας. Καὶ τίς ἰκανὸς λαλήσαι τὰς δυναστείας σου; ἀκουστάς ποιῆσαι πάσας τὰς αἰνέσεις σου; ἢ διηγῆσασθαι πάντα τὰ θαυμάσιά σου ἐν παντὶ καιρῷ; Δέσποτα τῶν ἀπάντων, Κύριε οὐρανοῦ καὶ γῆς, καὶ πάσης κτίσεως, ὀρωμένης τε καὶ οὐχ ὀρωμένης, ὁ καθήμενος ἐπὶ θρόνου δόξης, καὶ ἐπιβλέπων ἀβύσσους, ἄναρχε, ἀόρατε, ἀκατάληπτε, ἀπερίγραπτε, ἀναλλοίωτε, **ὁ Πατὴρ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ**, τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ Σωτῆρος, τῆς ἐλπίδος ἡμῶν, ὃς ἐστὶν εἰκὼν τῆς σῆς ἀγαθότητος, σφραγὶς ἰσότητος, ἐν ἑαυτῷ δεικνύς σε τὸν Πατέρα, ἄλογος ζῶν, Θεὸς ἀληθινός, ἢ πρὸ αἰώνων σοφία, ζωὴ, ἀγιασμός, δύναμις, τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, **παρ’ οὗ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐξεφάνη**, τὸ τῆς ἀληθείας Πνεῦμα, τὸ τῆς υἰοθεσίας χάρισμα, ὁ ἀρράβων τῆς μελλούσης κληρονομίας, ἡ ἀπαρχὴ τῶν αἰώνων ἀγαθῶν, ἡ ζωοποιὸς δύναμις, ἡ πηγὴ τοῦ ἀγιασμοῦ, παρ’ οὗ πᾶσα κτίσις λογικὴ τε καὶ νοερά, δυναμουμένη, σοὶ λατρεύει, καὶ σοὶ τὴν αἰδίου ἀναπέμπει δοξολογίαν, ὅτι τὰ σύμπαντα δοῦλα σά· Σὲ γὰρ αἰνοῦσιν...» [Μὲ ἔντονα στοιχεῖα τὸ κομβικὸ σημεῖο/ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ Θεὸ Πατέρα στὸν Υἱὸ καὶ στὸ Ἅγιο Πνεῦμα].

Μετά από τον επινίκιο ύμνο ακολουθεί μία έκτενέστατη ανάμνηση, μία παρουσίαση δηλαδή της Θείας Οικονομίας, από τη δημιουργία μέχρι και τη σωτηρία. Είναι ουσιαστικά μια περίληψη της Αγίας Γραφής. Είναι ένα κείμενο πλήρες άμεσων και έμμεσων Γραφικών αναφορών²⁹ όπου κεντρικό ρόλο παίζει η ένανθρώπηση του Κυρίου και οι συνέπειές της για τη σωτηρία μας. Καθοριστικό ρόλο ως μεταβατικό σημείο της αναφορᾶς είναι το ἔξῃς κείμενο:

Ὅτε δὲ ἦλθε τὸ πλήρωμα τῶν καιρῶν (Γαλ. 4, 4, Ἐφ. 1, 10), ἐλάλησας ἡμῖν ἐν αὐτῷ τῷ Υἱῷ σου, δι' οὗ καὶ τοὺς αἰῶνας ἐποίησας (Ἐβρ. 1, 2), ὅς, ὢν ἀπάγαυσμα τῆς δόξης σου, καὶ χαρακτήρ τῆς ὑποστάσεώς σου, φέρων τε τὰ πάντα τῷ ῥήματι τῆς δυνάμεως αὐτοῦ (Ἐβρ. 1, 3), οὐχ ἀρπαγμὸν ἠγήσατο τὸ εἶναι ἴσα σοὶ τῷ Θεῷ (Φιλ. 2, 6) καὶ Πατρί, ἀλλά, Θεὸς ὢν προαιώνιος, ἐπὶ τῆς γῆς ὤφθη, καὶ τοῖς ἀνθρώποις συνανεστράφη (Βαρούχ 3, 38), καὶ ἐκ Παρθένου ἀγίας σαρκωθεῖς, ἐκένωσεν ἑαυτὸν, μορφὴν δούλου λαβὼν (Φιλ. 2, 7), σύμμορφος γενόμενος τῷ σώματι τῆς ταπεινώσεως ἡμῶν, ἵνα ἡμᾶς συμμόρφους ποιῆσῃ τῆς εἰκόνος τῆς δόξης αὐτοῦ (Φιλ. 3, 21).

Σχεδὸν καθ' ὅλα Γραφικό [οἱ ἐξαιρέσεις μὲ πλάγια στοιχεῖα], τὸ κείμενο αὐτὸ συνδέει τὴν ἐπισκόπηση τῆς δημιουργίας καὶ τῆς δράσης τοῦ Θεοῦ στὴν Παλαιὰ Διαθήκη πὸ προηγῆθηκε, μὲ τὶς συνέπειες τῆς Ἐνσάρκωσης πὸ ἀκολουθοῦν. Τὸ κείμενο πὸ ἀκολουθεῖ ἐπεξηγεῖ θεολογικὰ τὸ τί σημαίνει «συμμόρφους ποιῆσῃ τῆς εἰκόνος τῆς δόξης αὐτοῦ» μὲ τὴ χρήση σειρᾶς Γραφικῶν χωρίων³⁰. Αὐτὴ τὴν ἐν Χριστῷ σωτηρίᾳ θυμόμαστε καὶ λατρευτικὰ ἐορτάζουμε στὴ Θεία Εὐχαριστία, ὅπως μᾶς θυμίζει καὶ ἡ φράση πὸ συνδέει τὴν ανάμνηση μὲ τὰ ἰδρυτικὰ λόγια τοῦ Κυρίου: «Κατέλιπε δὲ ἡμῖν ὑπομνήματα τοῦ σωτηρίου αὐτοῦ πάθους ταῦτα, ἃ προτεθείκαμεν ἐνώπιόν σου, κατὰ τὰς αὐτοῦ ἐντολάς». Καὶ σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο γίνεται ἀναφορὰ στὴν ἁμαρτία, πὸ ἔχει ἤδη νικηθεῖ ἀπὸ τὸν Χριστό: «κατακρίναι τὴν ἁμαρτίαν ἐν τῇ σαρκὶ αὐτοῦ (Ῥωμ. 8, 3), ἵνα οἱ ἐν τῷ Ἀδὰμ ἀποθνήσκοντες, ζωοποιηθῶσιν ἐν αὐτῷ τῷ Χριστῷ σου (Α' Κορ. 15,

29. Ἱερατικόν, ὅ.π., σσ. 170-171.

30. Κολ. 1, 10· Ἰω. 17, 3· Τίτ. 2, 14· Α' Πέτρ. 2, 9· Ἐφ. 5, 26· Ῥωμ. 15, 16· Ῥωμ. 7, 6· Ῥωμ. 7, 14· Ἐφ. 4, 10· Πράξ. 2, 24· Α' Κορ. 15, 4· Πράξ. 2, 24· Πράξ. 3, 15· Α' Κορ. 15, 20· Κολ. 1, 18· Ἐβρ. 1, 3· Ῥωμ. 2, 6.

22)»³¹. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ συμμετοχὴ μας στὴ Θεία Εὐχαριστία ἐφορτάζει τὴν ἐν Χριστῷ σωτηρίαν, τὴ νίκη ἐπὶ τῆς ἁμαρτίας, καὶ τὴ συμμετοχὴ μας στὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ὅπως ἐκφράζεται ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπίκληση στὴν ὁποία ἀναφέρονται ξεκάθαρα τὰ ἀποτελέσματα τῆς συμμετοχῆς μας στὴ Θεία Εὐχαριστία:

Ἡμᾶς δὲ πάντας, τοὺς ἐκ τοῦ ἐνὸς Ἄρτου καὶ τοῦ Ποτηρίου μετέχοντας,

[1] ἐνώσαις ἀλλήλοις εἰς ἐνὸς Πνεύματος ἁγίου κοινωνίαν,

[2] καὶ μηδὲνα ἡμῶν εἰς κρίμα ἢ εἰς κατάκριμα ποιήσαις μετασχεῖν τοῦ ἁγίου Σώματος, καὶ Αἵματος τοῦ Χριστοῦ σου·

[3] ἀλλ' ἵνα εὕρωμεν ἔλεον καὶ χάριν μετὰ πάντων τῶν ἁγίων τῶν ἀπ' αἰῶνος σοι εὐαρεστησάντων...³²

Ἡ τέλεση λοιπὸν τῆς Θείας Εὐχαριστίας καὶ ἡ συμμετοχὴ μας σὲ αὐτὴν εἶναι μία ἐπιβεβαίωση τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας ποὺ ἐδράζεται στὴ Θεία Οἰκονομία καὶ στὴν κένωση τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ, σωτηρία ἢ ὁποία λατρευτικὰ ἐφορτάζεται ἀπὸ τὴν εὐχαριστιακὴ συνάξιν τῶν πιστῶν ὡς ἡ ὕψιστη ἔκφραση δημόσιας λατρείας, ὡς ἐνότητα καὶ κοινωνία ἀλλήλων ἐν Πνεύματι Ἁγίῳ, συμμετέχοντας στὴν πραγματικότητα τῆς σωτηρίας ποὺ εἶναι ἤδη παροῦσα στὴν κοινωνία τῶν ἁγίων: «κτησάμενος ἡμᾶς ἑαυτῷ λαὸν περιούσιον, βασιλείον ἱεράτευμα, ἔθνος ἅγιον»³³.

Παρομοίως, θὰ λέγαμε ὅτι στὴν ἀναφορὰ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, τὸ ἐξῆς χωρίο ἀπὸ τὸ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγέλιο ἀποτελεῖ τὴν καρδιὰ τῆς ἀναφορᾶς αὐτῆς: «Ὅς τὸν κόσμον σου οὕτως ἠγάπησας, ὥστε τὸν Υἱόν σου τὸν μονογενῆ δοῦναι, ἵνα πᾶς ὁ πιστεύων εἰς αὐτὸν μὴ ἀπόληται, ἀλλ' ἔχη ζωὴν αἰώνιον»³⁴. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Χρυσοστόμου εἶναι οὐσιαστικὰ ἢ θεολογικὴ ἐπεξήγηση αὐτοῦ τοῦ θαυμασίου χωρίου, τελουμένου στὴ Θεία Εὐχαριστία. Ἡ Θεία Εὐχαριστία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ λατρευτικὴ βίωση τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας ποὺ εἶναι ἤδη πραγματικότητα, γιὰ τὴν ὁποία προσφέρουμε εὐχαριστία – τὴν Θεία Εὐχαριστία. Προσέξτε ὅτι στὴν ἀναφορὰ αὐτὴν τὸ γεγονός τῆς σωτηρίας θεωρεῖται ἤδη τελετεσμένο:

31. Ἱερατικόν, ὁ.π., σ. 171.

32. Ἱερατικόν, ὁ.π., σ. 174 [ἡ ἀρίθμηση δική μας].

33. Ἱερατικόν, ὁ.π., σ. 171.

34. Ἰω. 3, 16.

Σὺ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι ἡμᾶς παρήγαγες, καὶ παραπεσόντας ἀνέστησας πάλιν, καὶ οὐκ ἀπέστης πάντα ποιῶν, ἕως ἡμᾶς εἰς τὸν οὐρανὸν ἀνήγαγες καὶ τὴν βασιλείαν σου ἐχαρίσω τὴν μέλλουσαν³⁵.

Ἡ ἐκτενὴς λοιπὸν ἀναφορὰ στὴ Θεία Οἰκονομία δὲν παρέχει μόνο τὸ θεολογικὸ ὑπόβαθρο τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἀλλὰ γίνεται καὶ εὐκαιρία θεολογικῆς καλλιέργειας καὶ πνευματικῆς διαμόρφωσης τοῦ πιστοῦ³⁶ καὶ παράλληλα, στὸν σύγχρονο κόσμο, παρουσίαση τοῦ «εἶναι» τῆς Ἐκκλησίας.

Παράλληλα, ἡ Θεία Λειτουργία εἶναι ὁ χῶρος καὶ ὁ χρόνος ὅπου ἡ Ἐκκλησία βρίσκει τὴν ταυτότητά της ὡς Σῶμα Χριστοῦ, ὅπου οἱ χριστιανοὶ καλοῦνται νὰ συμμετάσχουν στὸ μυστήριο τῆς Θείας Εὐχαριστίας συγχωρώντας ὁ ἕνας τὸν ἄλλον στό «Ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους» μὲ τὸν ἀσπασμὸ τῆς ἀγάπης³⁷, πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῆς Ἁγίας Ἀναφορᾶς. Αὐτὴ ἡ ἔμπρακτη πράξη συγχώρησης, ἡ ὁποία ἀπαιτεῖ τὴν ἐν σώματι παρουσία τοῦ πιστοῦ καὶ τὴν ἀνθρώπινη ἐπαφή, ὑπογραμμίζει τὴ σωματικότητα τῆς λατρείας ἀλλὰ καὶ τὴ λατρεία ὡς τὸν ἰδιαίτερο τόπο ἀνθρώπινης ἐπαφῆς καὶ καταλλαγῆς. «Στὴ σύναξη τῆς Ἐκκλησίας ὁ λαὸς τοῦ Θεοῦ πραγματώνει ὄχι μόνο τὴν ἐνότητα μὲ τὸν Χριστό, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐνότητα μεταξὺ τῶν μελῶν τοῦ πληρώματος»³⁸.

Μὲ τὸ σῶμα μας ἐπίσης κοινωνοῦμε στὸ πλαίσιο τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως καὶ καθαγιαζόμεστε. Ὁ ἱερὸς Καβάσιλας ἀναφέρει: «Αὐτὸς [ὁ Χριστός] ἐκέλευσεν ἄρτον καὶ οἶνον προσάγειν, αὐτὸς ἀντιδίδωσι τούτων ἄρτον ζῶντα καὶ ποτήριον ζωῆς αἰωνίου»³⁹. Ἄλλοῦ πάλι σημειώνει: «Ἐπειδὴν δὲ ἐπὶ τῆς τράπεζαν ἀγάγη [ὁ Χριστός] καὶ δῶ φαγεῖν τοῦ σώματος, ὄλον ἀμείβει τὸν τελεσθέντα καὶ πρὸς τὴν οἰκίαν μετατίθησιν ἔξιν καὶ ὁ πηλὸς οὐκέτι πηλός, τὸ βασιλικὸν δεχόμενος εἶδος, ἀλλ' αὐτὸς ἤδη σῶμα τοῦ βασιλέως, τούτου μακα-

35. Ἱερατικόν, ὁ.π., σ. 131.

36. D. Krueger, *Liturgical Subjects: Christian Ritual, Biblical Narrative, and the Formation of Self in Byzantium*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2014.

37. Ἱερατικόν, ὁ.π., σ. 129. Ὁ ἀσπασμὸς αὐτὸς τῆς ἀλληλοσυγχώρησης ἔχει διατηρηθεῖ σήμερα στὴν παράδοσή μας μόνο στὰ ἱερατικὰ συλλείτουργα.

38. Σκαλτσῆς, «Ὁ λαὸς ὡς πλῆρωμα στὴ θεία Λειτουργία», ὁ.π., σ. 86.

39. «Εἰς τὴν Θεϊαν Λειτουργίαν» Λόγος Δ, 2: Nicolas Cabasilas, *Explication de la divine liturgie*, S. Salaville – R. Bornert – J. Guillard – P. Périchon (ἐκδ.), Sources Chrétiennes 4bis, Les Éditions du Cerf, Paris 1967, σ. 76.

ριώτερον οὐδὲ ἔστιν ἐνθυμηθῆναι»⁴⁰. Ἐδῶ φαίνεται καὶ ἡ σχέση σωματικότητας καὶ ὕλικότητας: τὰ δῶρα, ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος, ἀποτελοῦν προσφορὰ τοῦ πιστοῦ λαοῦ, τὰ ὁποῖα μεταβάλλονται κατὰ τὴν Ἁγία Ἄναφορὰ σὲ Σῶμα καὶ Αἷμα Χριστοῦ καὶ οἱ πιστοί, μεταλαμβάνοντας τῶν καθαγιασμένων αὐτῶν Τιμίων Δώρων, ὀδηγοῦνται στὴ σωτηρία. Ἡ φυσικὴ παρουσία στὴν εὐχαριστιακὴ σύναξη, ὅπου ἡ ὕλη καὶ ἡ κτίση (καὶ τοῦ κτιστοῦ ἀνθρώπου συμπεριλαμβανομένου) καθαγιαζονται, δὲν μπορεῖ νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ μία ἄυλη ἔκφραση λατρείας.

Συμπεράσματα

Ἡ σημερινὴ ψηφιακὴ πραγματικότητα θέτει ἐνώπιόν μας μεγάλες καὶ πολλὲς προκλήσεις. Ἡ ἀπάντηση σὲ αὐτὴν τὴ νέα ἄυλη πραγματικότητα δὲν μπορεῖ νὰ δοθεῖ μόνο μέσα ἀπὸ τὴν ψηφιακὴ παρουσία τῆς Ἐκκλησίας. Πιστεύω ὅτι ἂν δοῦμε τὸν λειτουργικὸ λόγο ὡς φορέα τῆς θεολογίας τῆς Ἐκκλησίας, ἂν δοῦμε τὸ λατρευτικὸ γεγονός ὡς εὐκαιρία κατήχησης καὶ ἱεραποστολῆς, ἂν ἀντιμετωπίσουμε τὴ λατρεία ὡς τὸν κατ' ἐξοχὴν χῶρο διάπλασης τῆς θεολογικῆς συνείδησης τῶν πιστῶν, ἂν δοῦμε τὴ λατρεία ὡς τὸν κατ' ἐξοχὴν τόπο συνάντησης τοῦ ἄλλου, τότε μόνο μπορούμε νὰ ἐλπίζουμε ὅτι ὁ κάθε πιστὸς θὰ ἀναπτύξει τὰ κριτήρια ἐκεῖνα ποὺ θὰ τὸν προστατεύουν ἀπὸ κάθε εἶδους ψηφιακῆς παραπληροφόρησης καὶ ψευδοῦς αὐθεντίας, ὅπου τὸ κριτήριον ἀκρίβειας καὶ ἀλήθειας θὰ εἶναι ἡ λειτουργικὴ πράξη καὶ ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας.

40. «Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς»· Λόγος Δ, 2: Nicolas Cabasilas, *La vie en Christ*, tom. I, *Liures I-IV*, Marie-Hélène Congourdeau (ἐκδ.), Sources Chrétiennes 355, Les Éditions du Cerf, Paris 1989, σ. 264.

SUMMARY

Divine Worship between Theology, Piety and Digital Reality:
Some Thoughts and Concerns

By fr. Stephanos Alexopoulos, *Assoc. Professor*
Catholic University of America

The close relationship between worship, theology, and piety is challenged today by the digital reality. This digital reality is the modern “wild west” where anyone can claim theological knowledge and authority. This reality, exacerbated by the COVID experience, poses significant pastoral challenges. In discussing these from a liturgical perspective, the author highlights the priority of liturgical texts as the primary theological expression of the Church, points to the catechetical and formative power of liturgical texts, suggests a missiological view of liturgy, highlights the materiality and corporeality of worship that demand community and communion, the physical presence and participation in worship, and finally uses the anaphora of Basil the Great as a case study. He argues that the liturgical practice and experience of the Church can be the context in which each faithful member of the Church can cultivate their theological acumen and criteria that will protect them from theological misinformation and pastoral misguidance.